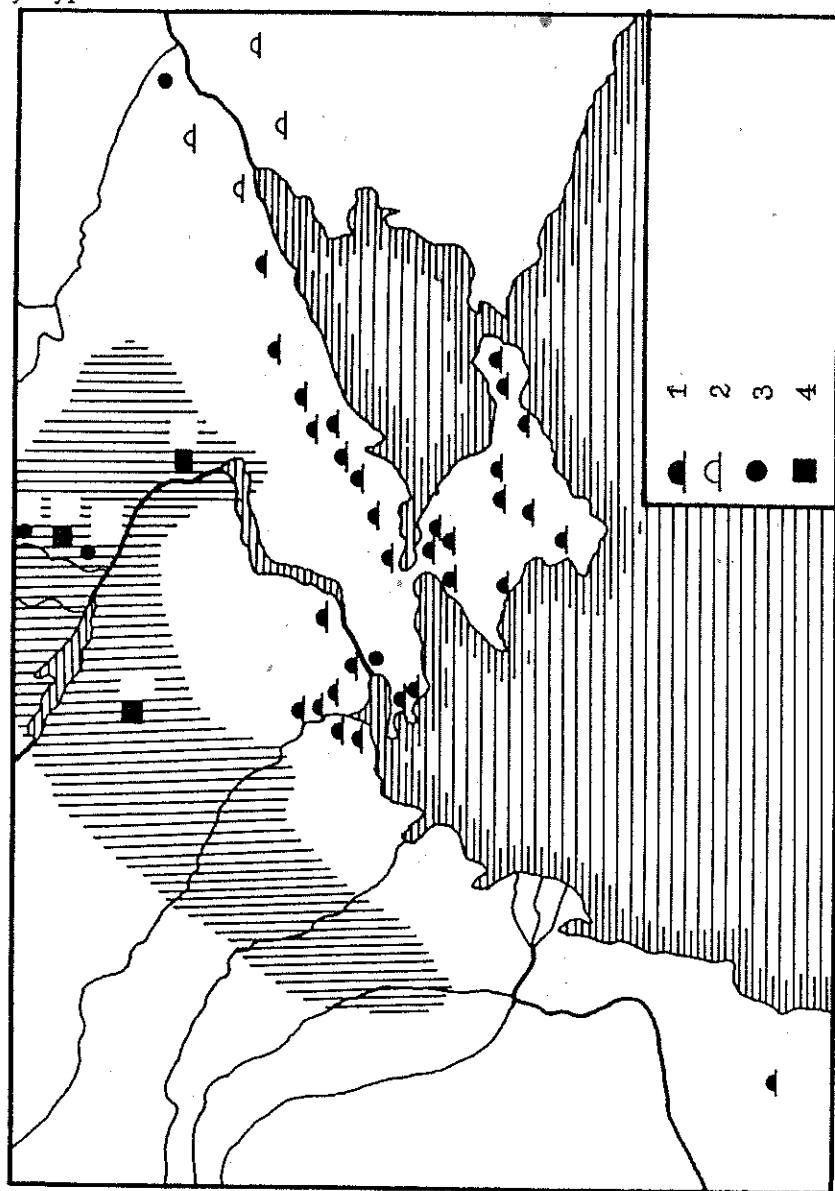

ОБР. 1. Гроб III/5 при Мадара и неговите аналогии в Северното Причерноморие. Легенда: 1. Вторичен гроб в по-ранна надгробна могила /с обнародвани данни/. 2. Вторичен гроб в по-ранна надгробна могила /необнародван/. 3. Гроб без данни за вкопаване в могила. 4. Находища от Перещепински тип. Защрихованата ивица очертава границите на пенковската култура /VI-VII в./.

ЗА ЕДИН СТАРОБЪЛГАРСКИ СКАЛЕН МАНАСТИР ОТ X - XI ВЕК В ЦЕНТРАЛНА МОЛДОВА

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Според досегашните проучвания, в Североизточна България¹ и Крим² са групирани най-големите и най-коментирани средновековни скални манастири в Източна Европа. Точно между тези две групи обаче, по средното течение на р. Днестър в Южна Украйна и централна Молдова, също са регистрирани подобни паметници /обр. 1/. Те обаче остават някак си в периферията на научните дирения. Причината е в слабото им документиране - предимно в съчинения от края на миналия век, където общо взето са отнесени към XVI - XVIII в.³. Става въпрос за обителите в Нагорян, Бум, Лядави, Студеница, Малиевци, Кривчик и Бакота в района на Каменец Подолски⁴ и манастирите до Бутучени и Ципово⁵, недалеч от ранносредновековното укрепление Калфа⁶.

В мнозинството скални обители действително има късни надписи и преправки, но те винаги имат отношение към времето, когато са възникнали манастирите. Така например графитите, надписите, стенописите и находките в скита до Бакота се отнасят по-скоро към XII-XIII отколкото към XV-XVIII в.⁷. Навярно по-ранна датировка имат рисунките и знаците в Нагорян⁸ и релефът до Буш /той напомня куманските изваяния/⁹, но те са само мимоходом споменати, за да можем да правим категорични и обосновани изводи. Такава възможност обаче се откри благодарение на една нова и по-пълна публикация на Бутученските пещерни обители в Известията на Молдавската академия на науките¹⁰, която като че ли е останала във от ползрението на нашите специалисти. На първо място за пръв път се обнародва планът на скалния скит, който включва църква и няколко килии /обр. 3/. Прави впечатление, че това са естествени пещери с малко изкуствено дооформяне, свързано с изсичането на презвитерия и протейзиса. По този повод само ще допълня, че скалните манастири в Украйна от XII-XIV в. /предимно кримски/ и особено от XVI-XVIII в. са изцяло с изкуствено изсечени помещения, при което не са останали следи от естествената грапавина на скалата, а интериорът напълно се

доближава до интериора на зиданите църкви. Това всеобхватно изсичане на помещенията е характерно и за българските обители от XII-XIV в.¹¹, докато скалните манастири в Добруджа от X в., подобно на скита до Бутичени, в повечето случаи са само дообработени естествени скални кухни¹². Но тази формална прилика ме кара да правя аналог между паметника от Ботичени и скалните манастири от X в. в Южна Добруджа.

На първо място следва да се отбележи, че по стените на църквата и килиите в Бутучени има над 100 знака-графити, каквито почти отсъстват из обителите в Крим от X-XIV в. и в Украйна от XV-XVIII в. Още по-важно в случая е, че мнозинството и взети заедно като цяло знаците от Бутучени са различни от ранносредновековната знакова система в Киевска Русия от X-XII в., от салтаво-маяцките руни и знаци от VIII-X в., най-после и от кримските знаци от VII-XIII в. Почти всички графити от Бутучени обаче имат пълни или близки аналози със знаците от раннобългарските центрове от IX-X в. в Североизточна България и Добруджа - Плиска, Преслав, Мадара, Дръстър и др.¹³. Някои от руноподобните знаци са ни познати от добруджанската скална обител до Мурфатлар от X в.¹⁴, а като цяло безразборното нанасяне на знаци, надписи и рисунки по стените на монашеска обител наумява скалните скитове от X в. в района ранносредновековната крепост до Цар Асен и раннобългарското селище до гр. Алфатар, Силистренско¹⁵. Освен знаците в Ботичени са нанесени множество кирилски букви и няколко кирилски надписа-графити /обр. 5/, каквито съвършено отсъстват в кримските обители¹⁶. На единия вероятно е изписана думата КРЪСТІ, а на другите два се разчитат личните имена ПАХОМН и СНМО. Подобно на множество старобългарски надписи от Североизточна България от IX-XI в., и те започват с кръстния знак¹⁷. Множество са и отделно врязаните старобългарски букви и повредени надписи, които подобно на рунообразните знаци са хаотично нанесени по стените. Отсъстват обаче характерни букви, лигатури, дати и пр., които да прецизират датировката, но като цяло и в частност аналогични езикови и палеографски особености имат ранносредновековните кирилски надписи от Североизточна България¹⁸ /обр. 6/. Единствена възможност в това отношение съзираме в знаците-графити, защото техните български успоредици от Дунавска България имат разпространение в

годините на Първото Българско царство. След XI в. знаковата система на Долни Дунав постепенно замира¹⁹ и знаци, подобни на врязаните в Бутучени и Североизточна България от IX-XI в., почти отсъстват върху паметници от епохата на Възстановеното /Второто/ българско царство. Ето защо с основание можем да приемем XI в. за *terminus ante quem* на знаците от Ботичени и съответно да прецизираме датировката на манастира към X-XI в.

Старобългарското присъствие в Южна и Централна Молдова през X-XI в. е безспорно и това се доказва както от разкопките на Калфа²⁰ и множеството славяно-български селища²¹ /обр. 2/, така и от някои писмени източници²². Формирането на такъв християнски център като скалната обител до Бутучени, на пръв поглед, не се вписва в контекста на познатата ни ранносредновековна култура в този регион през IX-XI в. Затова по повод възникването и се налага известно теоретизиране.

Проучванията недвусмислено показваха, че през втората четвърт на XI в. старобългарските скални обители във вътрешността на Добруджа са напуснати завинаги²³. В някои от манастирите по Бели Лом обаче, редом с надписи-графити от XII-XV в. А. Маргос е регистрирал и няколко "руноподобни" знака²⁴. Между тях се среща така популярният фланкиран ипсилон ПУ и т. нар. двойни брадви /лабри/, които имат близки успоредици както в добруджанските скитове, така и в скалната обител до Бутучени /обр. 4/. Това ме кара да мисля, че ако не всички, то поне някои от манастирите в колонията по Бели Лом са възникнали още X-XI в. и обитателите им навярно са придोшли от запуснатите добруджански колонии по Суха Река, Канагъл /Дристра/ и Кара Су /Мурфатлар/. Не е изключено при апокалиптичните разрушения в Добруджа през втората половина на X и първата половина на XI в. група монаси да са се оттеглили далеч на север. Иначе, поне за мен, е необяснимо съпадението не на няколко, а на стотина знака от Ботичени със знаците от политическите и духовни центрове /включително скални манастири/ на Първото българско царство в Североизточна България. Дори да има такава монашеска миграция на север, то е малка вероятността да се свърже с опустошенията в Добруджа през втората четвърт на XI в., защото те са причинени от печенегите, които идват тъкмо от север, в частност от земите на Молдавия²⁵. Ако действително

монаси от добруджанските скални обители са се изтеглили на север, то поводът по-скоро ще да е бил овладяването на североизточна България от Византия през третата четвърт на X в. или повторното и завладяване от Василии II в самото начало на XI в²⁶. Тук паралелът с емигриралите на север при подобни условия в края на XIV в. български просветни и духовни лица /включително множество монаси/ се налага от само себе си²⁷.

Не бива да забравяме обаче, че Бутучени е недалеч от най-голямото старобългарско укрепление на север от Дунав през IX-XI в., известно в литературата под името на съвременното селище Калфа²⁸. Логично е този важен стратегически център на Първото българско царство да е стоял винаги на вниманието на управляващите в Преслав. За поддържането на българския дух и за по-пълното интегриране на местното население с религиозния и духовен живот в Североизточна България е допустимо да са изпратени нарочно монаси към Днестър, вещи в кирило-методиевските писмена. Най-после през X в., като контрапункт на развалата и охолството, в които тънат столичните и околостолничните манастири²⁹, възниква отшелничеството³⁰. В желанието си за богоугоден живот някои черноризци се стремят да се откъснат максимално от светската суета. Подобно на Св. Иван Рилски, те се отправят към далечни пустинни места, а някои заживяват в скални обители³¹. Отадалечеността на пещерите по Днестър създавали идеални условия за подвижнически подвизи през средновековието. Като монашеска организация скитовете до Бутучени обаче не са изолиран факт. Бутучени е само най-южната обител от скалната колония по Среден Днестър, простираща се от Калфа до Каменец Подолск и включваща още осем манастира /обр. 1/. Това че са обитавани най-активно XV-XVIII в. не подлежи на съмнение, но стана ясно че някои от скитовете до Бакота са ползвани още XII-XIII в. Според наличните факти XIV-XV в. е обитаван и близкия до Бутучени скален манастир в района на Ципово. Явно се налага едно пълно и подробно публикуване с нов прочит на скалните скитове по Среден Днестър. Тогаво може би ще стане ясно дали именно бутученският манастир от X-XI в. не е инспирирал възникването на подобни обители и формирането на цяла колония в този регион през следващите векове.

Б Е Л Е Ж К И

1 Шкорпил, К. и Х. Североизточна България в географически и исторически отношение. - СБНУ, VII, 1892, с. 49-83; VIII, с. 5-20; Атанасов, Г. Скални монашески обители в Добруджа /IV-XV в./ /Автореферат на кандидатска дисертация/. С., 1990; Същият. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. - ИНМВ, 20 /35/, 1984, с. 91-97; Същият. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. - Археология, 3, 1991, с. 33-41.

2 Веймарн, Е. В., Чорев М. Я. Пещерный ансамбль Чилтер в Крыму. - В: Пещеры Грузии. Мецниереба, 1978, с. 139-151; Мотаричев, Ю. А. Проблемы истории "Пещерных городов" в Крыму. Симферополь, 1992, с пълна литература по проблема.

3 Антонович, В. В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. - В: Труды VI Археологического съезда в Одессе. Одесса, 1886, с. 37-198; Сицинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии. - В: Труды XI археологического съезда в Киев. Москва, 1901, с. 285-296.

4 Пак там.

5 Лотвин, Г. Н. Украина и Молдавия, М., 1982, с. 470, 485.

6 Чеботаренко, Г. Ф. Калфа - городище VIII-X в. на Днестре. Кишинев, 1973.

7 Винокур, I. С., Тимошук, В. О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород. 1977, с. 92-93; Е. Синицкий. Цит. съч., с. 293-295.

8 Антонович, В. В. Цит. съч., с. 96-98.

9 Пак там, с. 100-102, табл. 3.

10 Гросу, В. Г., Василяки, К. Г. Лапидарные знаки Бутученских пещер. - ИАНМССР, 3, 1984, с. 61-65.

11 Шкорпил, К. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 99-155; Атанасов, Г., Чешмеджиев, Д. Средновековният скален манастир до Варна /Аладжа манастир/. - ИНМВ, 26 /31/, 1990, с. 110-140.

12 Атанасов, Г. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. - ИНМВ, 25 /40/, 1989, с. 55-56; Същият. Средновековни скални църкви..., с. 91-97.

13 Дончева-Петкова, А. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X век. С., 1980, табл. I27, II5,19,20, V17, VII7, VIII1, IX1,11,31, X12, XI15,20, XIV7,10,11 XV44-46, XXXVII25; Атанасов, Г. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от Крайдунавска Добруджа. - Добруджа, 7, 1990, табл. IV7, IX9.

14 Вагнеа, I., Stănescu, St. Din istoria Dobrogei, III. București, 1971, fig 59, 66.

15 Атанасов, Г. Средновековни скални църкви..., с. 91-97; Същият Ранносредновековни рисунки...с. 204-210.

16 В Кримските обители често се откриват надписи, но винаги гръцки. Вж. Веймари, Е. В., Чорев, М. Я. Цит. съч., обр. 7, 8; Латышев, В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из южной России. СПб., 1896.

17 Медынцева, А., Попконстантинов, К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, табл. VI, VII3; Константинов, К. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговишки окръг. - Археология, 3, 1977, с. 20-25; Вагнеа, I., Stănescu. Op. cit., p. 212, fig. 63.

18 Добрев, Ив., Попконстантинов, К. Епиграфика старобългарска. - В: Кирило-Методиевска енциклопедия, I. С., 1985, с. 662-676.

19 Дончева-Петкова, А. Цит. съч., с. 45

20 Чеботаренко, Г. Ф. Цит. съч., с. 9-11, 87-88.

21 Федоров, Г. В., Чеботаренко, Г. Ф. Памятники древних славян /VI-XIII вв./ - АКИ, 6, 1974; Чеботаренко, Г. Ф. Цит. съч., с. 87, рис. 2; V. Spinel. Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Iași, 1985, p. 97, fig. 3-5.

22 Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. С., 1979, с. 75 ел;

23 Атанасов, Г. Етнодемографски промени в Добруджа /X-XVI в./ - ИПр, 2, 1991, с. 79-80.

24 Маргос, А. Средновековни скални обители по р. Бели Лом. - ИИМВ, 23 /38/, 1987, табл. X.

25 Атанасов, Г. Етнодемографски..., с. 78-82; Spinei, V. Op. cit., p. 61-71, 121-122.

26 За тези събития вж. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. 1-2, С., 1971, с. 601

сл. 668-669. Литературата за по-новите изследвания в: Божилов, Ив. Цит. съч., с. 130.

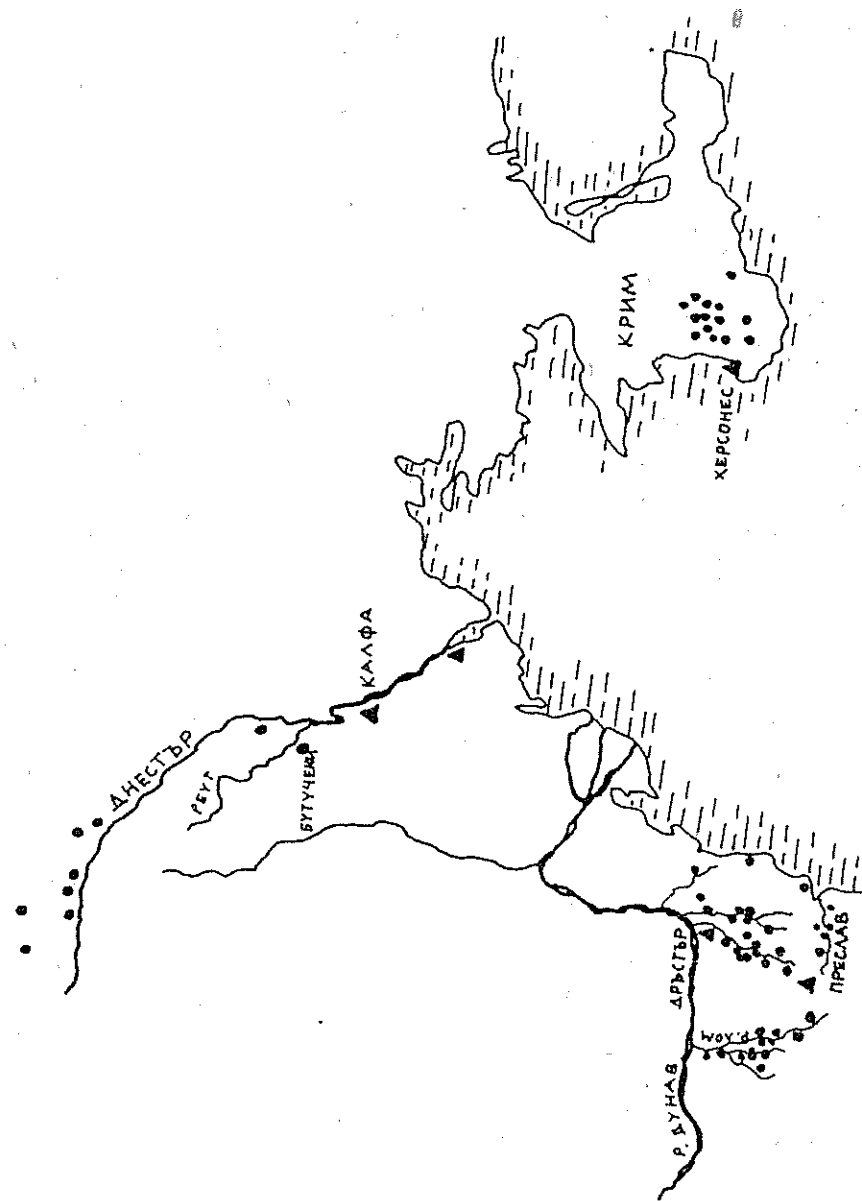
27 Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV век. С., 1985, с. 90 сл.

28 Чеботаренко, Г. Ф. Цит. съч.

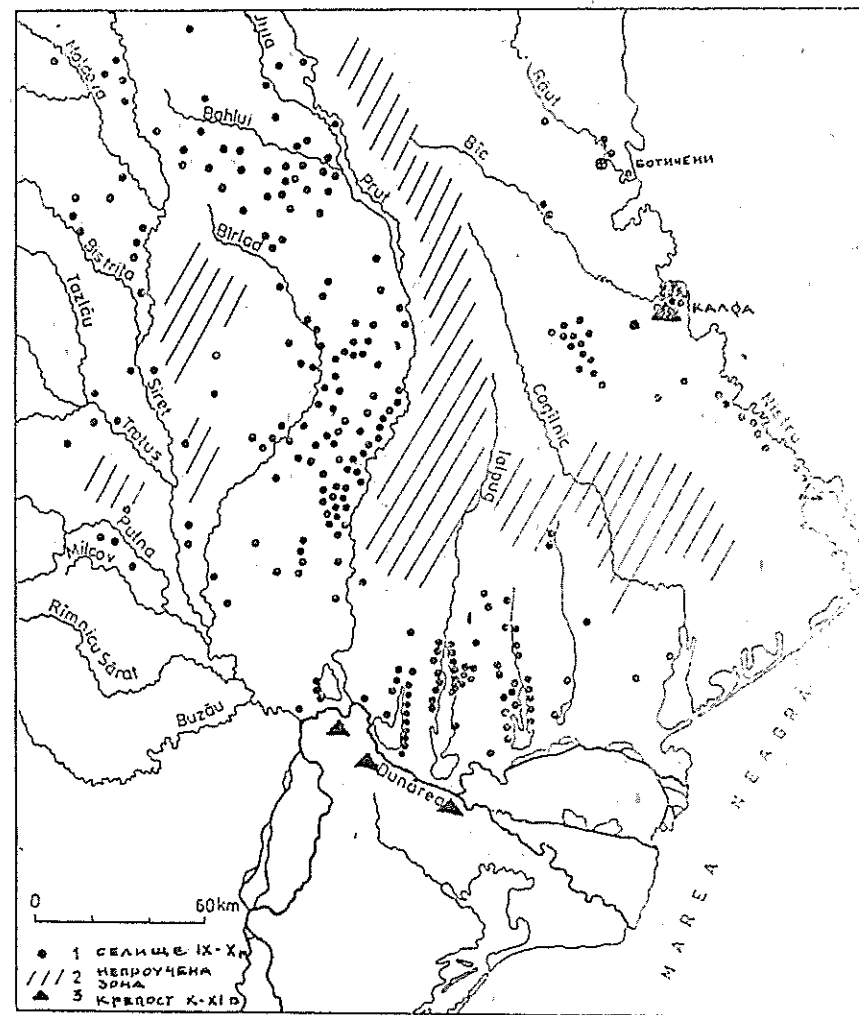
29 История на старобългарската литература, I. С., 1962, с. 230 сл. Презвитер Козма. Беседа срещу богомилите. - В: Стара българска литература. Ораторска проза. 2. С., 1982, с. 60-62.

30 Поптодоров, Р. Устройство и управление на българската православна църква. - ГДА, XV, 1960, с. 189 сл.

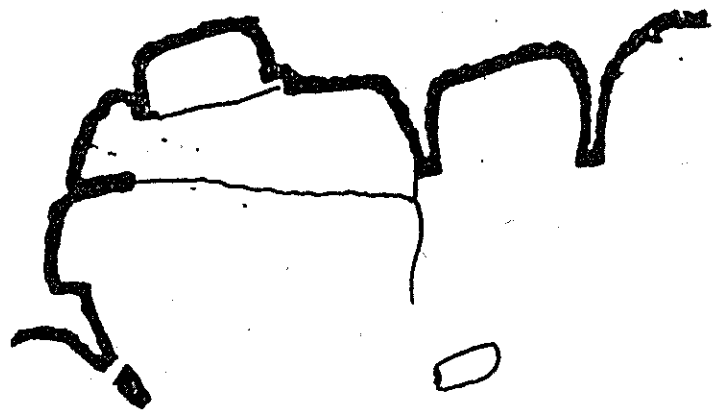
31 Най-популярните през X-XI в. монаси-отшелници са обитавали скални обители. Вж: Стара българска литература, 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 124, 167, 178.

ОБР. 1. Разположението на най-големите скални монашески колонии в Източна Европа.

ОБР. 2. Карта на поселищния живот по Днестър през IX-XI в. (по Г. Ф. Чеботаренко и В. Спинеи).

ОБР. 3. План на скалния манастир до Бутучени (по В. Г. Гросу и К. Г. Васибаки).

БОТИЧЕНИ ПО ИАНМССР-3/1984	БЪЛГАРИЯ ПО Л. ДОНЧЕВА - ПЕТКОВА
X рис. 3-18	X ТАБЛ. IX-1-5
Y р. 3-20	Y Т. XIV-7-11
† р. 3-21	† Т. XXXVIII-2
Δ р. 3-24	Δ Т. X-12
U р. 3-25	U Т. V-17
∂ р. 3-26	∂ Т. XI-21-23
Y р. 3-27	Y Т. XV-46
↑ р. 5-47	↑ Т. II-5
* р. 5-42	* Т. IX-31
U р. 2-8	U Т. V-19
⚡ р. 2-4	⚡ Т. IX-15
⚡ р. 2-14	⚡ Т. XXXVIII-25
Z р. 2-16	Z Т. I-27
↑ р. 2-17	↑ Т. II-19
X р. 5-32	X Т. IX-11Г
X р. 5-37	X Т. IX-11Δ
X р. 5-41	X Т. XI-15
↓ р. 5-51	↓ Т. II-6

ОБР. 4. Сравнителна таблица на знаците-графити от Бутучени и Северноизточна България от IX-XI в.

† П А Т С М Н

† С Н М Л П О

К Р Ъ

ОБР. 5. Кирилски надписи от скалния манастир до Ботичени.

БОТИЧЕНИ ПО ИАНМССР-3/1984	БЪЛГАРИЯ ПО ИВ. ДОБРЕВ И К. ПОПКОНСТАНТИНОВ	БОТИЧЕНИ ПО ИАНМССР-3/1984	БЪЛГАРИЯ ПО ИВ. ДОБРЕВ И К. ПОПКОНСТАНТИНОВ
А рис. 5-43	А - № 26, 30, 38	Р рис. 2-7	Р - № 21, 27, 33
А р. 2-12	А - № 26	С р. 2-2	С - № 32, 38
А р. 3-30	А - № 25, 28, 29.	С р. 3-22	С - № 24, 27, 39
* р. 5-43	* - № 21	С р. 3-30	С - № 32, 35
Ж р. 5-34	Ж - № 41	Т р. 2-3	Т - № 21, 31, 40
Н р. 5-40	Н - № 33, 35, 41.	Ѹ р. 3-20	Ѹ - № 20, 26
Н р. 3-30	Н - № 21, 31	Х р. 3-18	Х - № 27
Н р. 5-48	Н - № 21, 41	Х р. 3-1	Х - № 23, 24
К р. 2-7	К - № 35	Ч р. 5-33	Ч - № 22
Л р. 5-40	Л - № 22, 23, 26	Ч р. 2-4	Ч - № 26
Л р. 5-49	Л - № 31	Ѹ р. 3-15	Ѹ - № 25, 26, 30
М р. 3-30	М - № 31, 33	б р. 2-7	б - № 27, 33
М р. 5-45	М - № 21, 26, 31, 41	ш р. 2-5	ш - № 29
М р. 5-48	М - № 41	Ѡ р. 5-39	Ѡ - № 24, 26
Н р. 5-50	Н - № 23, 29, 33, 40	Ѹ р. 5-32	Ѹ - № 24, 31
О р. 5-48	О - № 21, 24, 29.		
П р. 5-30	П - № 29		
П р. 2-49	П - № 28, 35, 37		

ОБР. 6. Сравнителна таблица за епиграфските особености на кирилските букви от Ботичени /по Гросу и Васибеки/ и Североизточна България /по Ив. Добрев и К. Попконстантинов/